

شورای اسلامی شهر و جایگاه آن در ارتقاء حقوق شهروندان (نمونه مورد مطالعه: شورای اسلامی شهر تهران)

محمد سالاری^۱

دانشجوی دکتری شهرسازی، تهران، ایران

تاریخ پذیرش مقاله: ۱۳۹۶/۰۲/۰۷

تاریخ دریافت مقاله: ۱۳۹۵/۱۱/۰۳

چکیده

شهر و هر محیط زندگی مدنی و اجتماعی، با شهروندان معنی پیدا می‌کند. رابطه شهروندی با مدیریت شهری از جمله مسائل و موضوعات مهمی است که در حوزه مدیریت شهری در جهان مورد توجه قرار گرفته است. شهرها از جمله مراکز سکونتی هستند که برای ایفای نقش‌های متعدد به افرادی در عرصه‌های سیاسی و اجتماعی نیاز دارند. نقش دادن به افراد متفاوت عرصه شهری از جمله دولت، مردم، نهادهای مدنی و قانون‌گذار باعث ایجاد وظایف متقابل و دو سویه بین شهروندان و اداره‌کنندگان امور در راستای رسیدن به حقوق شهروندی، در سطح ملی و محلی شده است. شوراهای اسلامی شهر از نهادهای مدنی حاکمیت است که وظیفه تحقق حقوق شهروندی را در حوزه شهر و استان بر عهده دارد. در این راستا پژوهش حاضر به بررسی و تحلیل عملکرد شورای شهر تهران در تحقق حقوق شهروندی می‌پردازد. نوع پژوهش، کاربردی و به لحاظ روش، توصیفی - تحلیلی است. گردآوری اطلاعات به دو صورت کتابخانه‌ای - اسنادی و پیمایشی - میدانی و با روش پرسشنامه انجام گرفته است. جامعه آماری پژوهش، شامل ۱۵۰ نفر از کارمندان شورای اسلامی و ۳۸۴ نفر از شهروندان شهر تهران است. برای انجام آمارهای توصیفی و آمار استنباطی مطالعه حاضر از نرم افزار SPSS و آزمون تی و رگرسیون خطی استفاده شده است. نتایج پژوهش نشان می‌دهد، شهروندان شهر تهران میزان عملکرد شورای شهر خود را نیز به دلیل نداشتن سازو کار مناسب جهت نظارت بر امور شهری و تحقق حقوق شهروندی کمتر از حد میانه می‌دانند. نتایج آزمون رگرسیون خطی نیز نشان می‌دهد، در هر یک از معیارهای متغیر وابسته حقوق شهروندی، مؤلفه‌های سازنده عملکرد شورای شهر بیشترین تأثیرگذاری خود را بر معیارهای حقوق اجتماعی، حقوق مدنی (منفی و معکوس) و در نهایت حقوق سیاسی تأثیر مثبتی دارد. لذا فراهم آوردن سازوکارهای مناسب جهت تحقق بهتر معیارهای مذکور در شورای اسلامی شهر تهران، کمک شایانی به ایفای نقش هر چه بهتر این نهاد در تحقق حقوق شهروندی، شهروندانِ تهرانی خواهد کرد.

واژگان کلیدی: شورای شهر، حقوق شهروندی، شهر، مدیریت شهری، شورای شهر تهران

۱. مقدمه

رشد سریع شهرنشینی و شکل‌گیری مقیاس‌های جدیدی از رشد و توسعه شهری طی دهه‌های اخیر، شهرها و جوامع شهری را با پیچیدگی‌ها و چالش‌های نوینی روبرو کرده‌است (قلی‌پور و همکاران، ۱۳۹۴). پیچیده‌تر شدن شهرها و شهرنشینی، قطعاً پیچیده‌تر شدن حکومت و ضرورت تعامل جامعه شهری، شهروندان و اصناف و نهادهای شهری با حکومت و نگاه به آن‌ها به عنوان مکمل و متمم و یاری‌رسان برای حکومت در امر تصمیم‌گیری را می‌طلبد. از سویی دیگر با رشد جمعیت شهرنشین و توسعه اجتماعی، افزایش سطح مطالبات شهروندان از دولت برای ارائه خدمات نیز افزایش یافته است. بدین ترتیب حکومت‌ها وارد عرصه‌های سیاسی، اقتصادی، فرهنگی نوینی شدند و برای اداره امور جامعه، نیازمند تصویب قوانین و مقررات متناسب با مقتضیات زمان می‌باشند (شاکری، فدایی، ۱۳۹۳). مدیریت شهر به عنوان یک رویکرد نوین در حل معضلات و مشکلات بوجود آمده در جامعه نقش مهمی به عنوان یک حکومت محلی در عرصه زندگی شهری ایفا می‌نماید (امانپور و همکاران، ۱۳۹۴).

مدیریت شهری به عبارتی یک سازمان گسترده متشکل از تمام عناصر و اجزای رسمی و غیررسمی زیربُط و مؤثر در ابعاد مختلف اجتماعی، اقتصادی و کالبدی حیات شهر با هدف اداره، هدایت، کنترل و توسعه همه جانبه و پایدار شهر مربوطه است که از بخش‌ها و نهادهای مختلفی تشکیل می‌شود. یکی از مهم‌ترین ارکان این نظام، شوراهای شهر است. که نهادی کاملاً مردمی محسوب شده و عهده‌دار بحث، بررسی و تصمیم‌گیری درباره مسائل روزمره و امور مردم هستند. مطابق قانون اساسی و قانون مصوب شوراهای اسلامی مورخ (۱۳۷۵) وظیفه اصلی مدیریت شهری بر عهده شوراهای اسلامی شهر، که نمایندگان از طرف مردم انتخاب شده‌اند، گذاشته شده‌است (نوروزی، ۱۳۷۸:۳۲). بدین منظور هدف اصلی تشکیل شورای اسلامی شهر، پیشبرد سریع برنامه‌های توسعه شهری از طریق همکاری و مشارکت مردم است به همین خاطر در ایران شوراها به عنوان یکی از نهادهای نظارتی بر عملکرد بخش عمومی، فلسفه وجودی پیدا می‌کند (پیرموزن، ۱۳۸۱:۳۸). و شوراهای اسلامی شهر به عنوان هدایت‌کننده اصلی فعالیت‌های شهری برای تحقق مدیریت واحد شهری تعریف می‌شوند (بهشتی، ۱۳۸۰:۴۰).

از این‌رو بحث و بررسی در مورد نقش و عملکرد شورای شهر در تحقق حقوق شهروندی نخست نیازمند ارائه تصویری از مفهوم و مشخصات عمده سیستم کلان مدیریت شهری و عملکرد مورد انتظار از آن است، در واقع ابتدا لازم است روشن شود که از کلیت سیستم مدیریت شهری چه عملکردهایی انتظار می‌رود تا بتوان در این چارچوب و متناسب با اقتضات ناشی از آن جایگاه، نقش و عملکردهای عناصر ذی‌ربط، از جمله شورای شهر را در تحقق حقوق شهروندی تعیین کرد.

۲. چارچوب نظری پژوهش

۲ - ۱. شهر

شهر به عنوان محل ظهور اجتماع، محل ظهور مدنیت و محل ظهور شهروندی است که جامعه با آن رودررو گردیده است. شهر امروزی را می‌توان مکانی جهت تولید شهروند قلمداد نمود. در این بین حقوق شهری برای تسهیل در

این امور و تعریف، تقویت و حمایت از روابط و تعاملات کنشگران و نهادهای شهری بیش از نیم قرن است که پای به عرصه وجود نهاده و مبنایی برای ظهور شهروند و حقوق شهروندی قلمداد شده است.

شهرها به عنوان مراکز سکونتی دارای کالبد و کارکردهای متفاوتی هستند. شکل‌گیری عناصر کالبدی در شهرها و ایفای نقش‌های متعددی نیز به وسیله بازیگران عرصه سیاسی و اجتماعی رقم می‌خورد. شکل‌بندی و نقش دادن به بازیگران متفاوت عرصه شهری از جمله دولت، مردم، نهادهای مدنی و قانون‌گذار و مانند آن باعث شده است تا وظایف و تکالیف متقابل و دوسویه بین شهروندان و اداره‌کنندگان امور در سطوح ملی و محلی پدید آید.

اداره امور شهر و رسیدگی به خواست‌ها و انتظارات شهروندان، نیازمند وجود بسترها و زمینه‌هایی است که بتوان در پرتو آن به چنین خواست‌هایی پاسخ معقول و منطقی داد. شهر، شهروند و مدیریت شهری به عنوان مفاهیمی هستند که ارتباط بسیار تنگاتنگ و نزدیکی با یکدیگر دارند. چرا که شهر فضای سکونت با کارکرد و ویژگی خاص خود را تداعی می‌کند. شهروندان به عنوان ساکنان این فضا تلقی می‌شوند و مدیریت شهری مسئول تعامل و ارتباط متقابل بین این دو می‌باشد، لذا می‌توان گفت فضایی به عنوان شهر وجود دارد که شهروندان با دارا بودن حقوق و وظایف و مسئولیت‌ها از حق شهروندی برخوردار هستند و مدیریت شهری نیز ضمن تلاش برای پاسخ به این نیازها، انتظاراتی را نیز از شهروندان برای مشارکت در اداره امور شهر دارد (اخباری و همکاران، ۱۳۹۳).

۲-۲. شهروند و حقوق شهروندی

شهروند مرکب از دو کلمه‌ی شهر به معنای جامعه‌ی انسانی و وند به معنای وابسته به این جامعه (علیدوستی، ۱۳۸۸: ۴۹) و از واژه لاتین سیویتاس Civitas مشتق شده است (بیرانوند و همکاران، ۳۷۱۳۹۰). واژه حقوق نیز از حیث جامعه‌شناسی، معنایی اخلاقی و سپس حقوقی به خود گرفته و به معنای درستی، صراحت و صداقت در روابط اجتماعی و فردی تعریف شده‌است (نجاتی‌حسینی، ۱۳۸۰). در دانشنامه‌ی سیاسی، شهروند فردی است در رابطه با یک دولت که از سویی برخوردار از حقوق سیاسی و مدنی است و از سوی دیگر در برابر دولت تکالیف‌هایی بر عهده دارد (لطفی و همکاران، ۱۰۵۱۳۸۸). شهروند فردی است که در ساختار اجتماعی، سیاسی، فرهنگی و اقتصادی جامعه حضور دارد و در تصمیم‌سازی، تصمیم‌گیری و شکل‌دهی به آن به صورت مستقیم یا غیرمستقیم در سایه‌ی هم‌زیستی، تعامل داوطلبانه و تلاش هم‌گام در نیل به سعادت دنیوی و اخروی مؤثر است (احمدزاده، ۱۳۸۴: ۹۶). یا به افرادی اطلاق می‌شود که تابعیت کشوری را دارند و به تبع این وابستگی از حقوق و مزایایی برخوردار می‌شوند که در قانون اساسی و دیگر قوانین عادی در آن کشور به تصویب رسیده است. متعاقب مفهوم شهروند، مفهوم شهروندی مطرح می‌گردد. مفهوم شهروندی منزلتی اجتماعی در نگرش به جامعه‌ی مدنی تلقی می‌شود که به موجب آن امکان برخورداری از حقوق و قدرت فراهم می‌شود (محسنی، ۱۱۸۱۳۸۹). در نظریه‌ی سیاسی و حقوقی، شهروند به مجموعه‌ای از حقوق و وظایف اعضای یک دولت - ملت یا شهر اطلاق می‌شود (Marshal, 1998:61).

از آنجایی که شهروندی درباره‌ی روابط انسانی است نمی‌توان تعریفی ساده و ایستا را که برای همه‌ی جوامع و زمان‌ها به کار می‌رود، برای آن ارائه کرد (فالكس، ۱۷۱۳۸۱)، اما می‌توان هسته‌ی مشترک همه‌ی نظریه‌ها و تعاریف شهروندی را به شرح جدول (۱) دانست:

جدول ۱. هسته مشترک نظریه‌ها و تعاریف شهروندی (منبع: نگارندگان، ۱۳۹۵، اقتباس از توسلی و حسینی‌نجانی، ۵۶۱۳۸۳).

ردیف	هسته مشترک نظریه‌ها و تعاریف شهروندی
۱	نوعی پایگاه و نقش اجتماعی مدرن برای تمام اعضای جامعه.
۲	مجموعه‌ای به هم پیوسته‌ای از وظایف، حقوق، تکالیف و مسئولیت‌ها و تعهدات اجتماعی، سیاسی، حقوقی، اقتصادی و فرهنگی همگانی، برابر و یکسان.
۳	احساس تعلق و عضویت اجتماعی مدرن برای مشارکت جدی و فعالانه در جامعه و حوزه‌های اقتصادی، سیاسی، اجتماعی و فرهنگی.
۴	برخورداري عادلانه و منصفانه‌ی همه‌ی اعضای جامعه از مزایا، منافع و امتیازات اجتماعی، اقتصادی، سیاسی، حقوقی و فرهنگی فارغ از تعلق طبقاتی، نژادی، مذهبی و قومی

این نکته شایان ذکر است که تحقق مفهوم و شکل‌گیری ایده‌ی شهروندی نیازمند وجود بستری مناسب و زمینه‌ساز است که از آن به عنوان جامعه‌ی مدنی یاد می‌شود. جامعه‌ی مدنی به مجموعه‌ای از نهادها، مؤسسات، انجمن‌ها، تشکل‌های خصوصی و مدنی (غیرخصوصی) اطلاق می‌شود که فارغ از دخالت قدرت سیاسی، حوزه‌ی حقوق مدنی افراد و گروه‌ها را در بر می‌گیرد. در چنین فضا و بستری است که شهروندی زمینه‌ی بروز و ظهور پیدا می‌کند (بشیریه، ۳۳۰۱۳۸۱).

۲-۳. ابعاد حقوق شهروندی

شهروندی مجموعه‌ای از حقوق و وظایف است که دست‌یابی هر فرد به منابع اجتماعی و اقتصادی را تعیین می‌کند. تی. اچ. مارشال شهروندی را به سه عنصر مدنی، سیاسی و اجتماعی تحلیل می‌کند. که از جمله حقوقی است که شهروند در رابطه با دولت دارد (محسنی، ۱۳۸۹). شهروندی موقعیت اعطا شده به اعضای کامل اجتماع است (شیخانی، ۱۶۵۱۳۸۲). در قسمت زیر حقوق شهروندی در ۳ بعد مدنی، سیاسی و اجتماعی بیان شده‌است.

بعد مدنی: این حقوق شامل موارد متعددی است؛ مثل حق آزادی، مصونیت از تعرض، آزادی بیان، آزادی مذهب، برابری در برابر قانون، ممنوعیت تبعیض براساس جنس، نژاد، منشأ ملی یا زبانی، حمایت از شخص در برابر اقدامات غیرقانونی دولت مثل حبس (غیرقانونی) یا کار اجباری (گلدوزیان، ۵۷۱۳۸۵).

بعد سیاسی: حقوقی است که برای مشارکت فعالانه در فرآیندهای آزاد حکومت ضروری است و مواردی هم‌چون حق رأی و امکان تصدی مسئولیت در سطح حکومت، آزادی گردهمایی و تشکیل انجمن، آزادی دسترسی به اطلاعات و امکان فعالیت‌های سیاسی را در بر می‌گیرد (همان، ۶۲).

بعد اجتماعی: این بعد شامل طیف وسیعی از حقوق مربوط به رفاه و امنیت اقتصادی است و حق زندگی طبق استانداردهای رایج زندگی در یک جامعه را شامل می‌شود. در واقع بعد اجتماعی شهروندی شامل پذیرش این نکته است که دولت در برابر وظیفه‌شناسی و خدماتی شهروندان، مقروض است تا خدمات خاصی را ارائه دهد (هزارجریبی و امانیان، ۱۳۹۰). حقوق اقتصادی - اجتماعی که از آن به «عضویت کامل در عرصه‌ی اجتماعی جامعه» نیز تعبیر شده‌است و مواردی هم‌چون حق مالکیت، حق کارکردن، برابری در فرصت‌های شغلی، حق بهره‌مندی از خدمات اجتماعی - بهداشتی، بهره‌مندی از تأمین اجتماعی و استاندارد زندگی متناسب برای شخص و حمایت از شخص در مواقع بیکاری، پیری و از کار افتادگی (گلدوزیان، ۶۸۱۳۸۵)، حق داشتن مسکن، حق دسترسی به کلیه امکانات خدماتی که به عموم عرضه می‌شود از قبیل وسایل نقلیه و پارک‌ها، حق داشتن محیط زیست سالم و با

آرامش برای نسل‌های حال و آینده از جمله حق آموزش‌های محیط‌زیستی، حق دادخواهی زیست‌محیطی، توسعه حقوق محیط زیست، حق دسترسی به اطلاعات زیست‌محیطی را در بر می‌گیرد (رکن‌الدین افتخاری و همکاران، ۱۳۹۵).

نومدار ۱. ابعاد حقوق شهروندی (منبع: نگارندگان، ۱۳۹۵، اقتباس از گلدوزیان، ۱۳۸۵؛ هزار جریبی و امانیان، ۱۳۹۰؛ رکن‌الدین افتخاری و همکاران، ۱۳۹۵)

۲ - ۴. حقوق شهری

حقوق شهری، مجموعه قوانین، قواعد و مقرراتی است که روابط متقابل شهروندان و ادارات شهر را در امر محلی و شهری تنظیم نموده و حقوق تکالیف ناظر بر شوراها، شهرداری‌ها و سایر نهادهای شهری را تبیین می‌نماید (لطفی و دیگران، ۱۳۸۸:۱۰۶).

۲ - ۵. مدیریت شهری

مدیریت، هنر انجام دادن کارها به وسیله دیگران است (لطفی، ۱۳۸۷). براساس این تعریف «مدیریت شهری به معنای هدف‌گذاری، برنامه‌ریزی و اجرای طرح‌های مبتنی بر رفع مشکلات شهری و در جهت خدمات رسانی به شهروندان، زیر نظر ارگان‌های مسئول مانند شورای شهر و شهرداری‌ها است» (Cheema & Ward, 1993:1). مدیریت شهری عبارت است از سازماندهی عوامل و منابع برای پاسخ‌گویی به نیازهای ساکنان شهر. با توجه به اینکه شهر دارای نظامی باز است، مدیریت شهری چیزی بیش از حیطه کالبدی شهر را در بر می‌گیرد. مدیریت شهری عبارت است از یک سازمان گسترده، متشکل از عناصر و اجزای رسمی و غیررسمی مؤثر و ذی‌ربط در ابعاد مختلف اجتماعی، اقتصادی و کالبدی حیات شهری با هدف اداره، کنترل و هدایت و توسعه همه جانبه و پایدار شهر (بورک-پور، ۱۳۸۱:۲۷).

۲ - ۶. شورای شهر

۲ - ۶ - ۱. مفهوم شورا

در فرهنگ عمید شورا به معنای مشورت، کنکاش و شور کردن به معنای مشورت کردن و کنکاش کردن آمده است (عمید، ۸۰۸۱۳۸۳). شورا معادل فارسی کلمه‌ی Council می‌باشد. منظور ما از شورا عبارت است از مجموعه‌ای از نمایندگان منتخب مردم که با برخورداری از اختیارات اجرایی رسمی به اداره بخشی از امور حوزه انتخابیه خود می‌پردازند (ایرانی، ۱۵۱۳۷۶).

پس در تعریف مفهوم شورا سه ویژگی مدنظر است که عبارت‌است از: ۱- انتخاب توسط مردم، ۲- داشتن اختیارات اجرایی، ۳- مبتنی بودن بر محل زندگی افراد. با چنین خصایصی شوراهای منتخب محلی در قالب شورای شهر، بخش، روستا و شهرک به اداره برخی از امور عمومی و اجتماعی حوزه خود، چون تصویب بودجه شهرداری، انتخاب و عزل شهردار و دهیار، نظارت مالی و کاری بر ادارات دولتی و هدایت و سازماندهی امور مالی مبادرت می‌کنند (چوپانی یزدلی، ۳۳۱۳۸۲).

در جدول (۲) برخی از تعاریف در ارتباط با شورا بیان گردیده است.

جدول ۲. تعاریف ارائه شده صاحب‌نظران از شورا (منبع: نگارندگان، ۱۳۹۵)

صاحب‌نظران	تعاریف
شری ارشتاین	به ساده‌ترین شکل شوراها را در نظام مدیریت شهری قدرت شهروندی تعریف می‌کند (پاپلی یزدی، ۷۴۱۳۸۲).
کانینگهام	شورا را فرآیندی می‌داند که در آن مشارکت مردمی را انگاشتی سیاسی دانسته‌اند و آن را درگیری همه افراد، گروه‌ها، سازمان‌ها و جوامع در یک فرآیند برنامه‌ریزی تعریف کرده‌اند؛ به گونه‌ای که اثرپذیری از فرآیندهای آن فرآیند را داشته باشند (همان).
انصاری	شورا یک ارزش بنیادی در جوامع مردم سالار و بخشی ضروری در دموکراسی واقعی و کارآمد است. از اصول شورا برنامه‌ریزی دموکراتیک و دادن قدرت اختیار به شهروندان است تا بتوانند در محیط پیرامون خود تأثیرگذار باشند (انصاری، ۲۵۱۳۸۴).
اسدیان و همکاران	تجمع افرادی که برای بحث و بررسی و تبادل نظر و همچنین مصلحت اندیش و ارائه نظر تشکیل جلسه دهند (اسدیان و همکاران، ۱۳۹۲).
خادم‌الحسینی، بقاء	شورا اصطلاحی است اسلامی که ریشه در آموزه‌های قرآنی و سنت نبوی دارد و دو بار در قرآن مجید به عنوان عملی شایسته یاد شده‌است. اهمیت شورا تا آنجاست که نام چهل و دومین سوره قرآن مجید «شوری» است (خادم‌الحسینی، بقاء، ۱۳۹۴).
رجبی	شورای شهر عبارت است از جایگاهی است که فعالین آن با رأی مردم انتخاب می‌شوند و برای اصلاح شهر و بهبود امور شهری از قبیل امور فرهنگی، معماری و تفریحی فعالیت می‌کنند (رجبی، ۱۳۹۲).
علیخانی	شوراها یکی از مناسب‌ترین و بهترین بسترهای لازم برای مشارکت مردم در تعیین سرنوشت خود و اداره جامعه و همچنین، نهادینه کردن پاسخگویی و مردم سالاری هستند (علیخانی، ۵۸۱۳۸۴).

شورا در اغلب جوامع دموکراتیک این حق را برای شهروندان خود قائلند که آگاه شوند، مورد مشورت قرار گیرند و در شرایطی که برای آنان فراهم شده است عقاید خود را درباره موضوعاتی که زندگی آن‌ها را تحت تأثیر خود قرار می‌دهد، بیان کنند (پاپلی یزدی، ۵۶۱۳۸۲).

۲-۶-۲. شورای اسلامی شهر

طبق قانون اساسی و قانون شورای اسلامی، نقش اصلی در حکمرانی شهری بر عهده شورای اسلامی شهر است که نمایندگان از طرف مردم انتخاب شده‌اند (شاکری، فدایی، ۱۳۹۳). تعیین شهردار و وظیفه شورا است. همه برنامه‌ها و تصمیم‌های شهرداری باید با هماهنگی و نظارت شوراها انجام پذیرد. طبق قانون شوراهای اسلامی، شورای شهر به منظور پیشبرد برنامه‌های اجتماعی، اقتصادی، عمرانی، بهداشتی، فرهنگی، آموزشی و دیگر امور رفاهی با همکاری مردم و نظارت بر امور شهر تشکیل می‌شود. مدت فعالیت اعضای شورا چهار سال است و تعداد اعضا بر حسب جمعیت شهر متغیر می‌باشد (سعیدنیا، ۶۹۱۳۸۲). شوراهای شهر مدافع برقراری اعتدال در شرایط زیست شهری هستند. آنان برگزیده اقلیت‌ها هستند که باید بر نیکبختی مردم، رفع نیازمندی‌های آنان و گسترش زمینه‌های رشد و تعالی شهر بیندیشند (شیعه، ۴۷۱۳۸۳).

۲ - ۶ - ۳. حقوق شهروندی و شورای شهر

زندگی در جوامع شهری امروزه به دلیل گستردگی شهرها در ابعاد سرزمینی و نیز تنوع ایجاد شده در حوزه خدمات شهری موجب شده تا مدیران شهری به دنبال نوعی قدرت تصمیم‌گیری برای اداره بهتر و پاسخ‌گویی مؤثرتر به نیازهای متنوع و گسترده شهرنشینان باشند. تجربه اجرایی ملل مختلف در این زمینه حاکی از موفقیت مدیران شهری است که در تصمیم‌گیری‌های خود از استقلال نسبی در چارچوب مقررات ملی برخوردار بوده‌اند. از این منظر شهروند بودن به مفهوم حقوقی متقابل میان ساکنان شهر و مدیریت شهری است که در برخی از کشورها از آن تحت عنوان «دولت محلی» و در بعضی دیگر «شورای محلی» یاد می‌شود (نوروزی، ۱۳۹۵: ۲۴).

با توجه به ماهیت انتخابی مقامات دولت‌های محلی، که به طور مستقیم از سوی مردم انتخاب می‌شوند، با نظارت نمایندگان مردم بر عملکرد مدیران اجرایی شهر (شهرداران و مدیران تابعه آن‌ها) در قالب شوراهای شهر زمینه مداخله و مشارکت مردم در امور رفاهی، عمرانی، زیست‌محیطی، خدماتی و فرهنگی و تفریحی بیش از پیش فراهم خواهد شد. حاکمیت نیز می‌تواند از آثار مثبت این مشارکت در حوزه‌های سیاسی استفاده کند (همان، ۲۶).

۲ - ۶ - ۴. شورای اسلامی شهر تهران

تهران بزرگ‌ترین شهر و پایتخت ایران، مرکز استان تهران و شهرستان تهران با جمعیت حدود ۸ میلیون نفر و مساحت ۷۳۰ کیلومتر مربع است، بیست و پنجمین شهر پرجمعیت و بیست و هفتمین شهر بزرگ جهان به‌شمار می‌آید.

شورای اسلامی شهر تهران (در دوره چهارم) متشکل از ۳۱ نماینده که بر طبق قانون شوراهای مسئول اداره‌ی شهر تهران است. از جمله مهم‌ترین وظایف این شورا انتخاب شهردار به مدت ۴ سال، نظارت بر عملکرد شهرداری و در صورت لزوم برکناری شهردار، تصویب طرح‌های لازم برای رفاه بیشتر شهروندان و نظارت بر اجرای آن‌ها، تصویب بودجه سالانه شهرداری، تصویب اساسنامه مؤسسات و شرکت‌های وابسته به شهرداری است. شورای شهر تهران ۶ کمیسیون دائم دارد. بخش‌های هر کدام از کمیسیون‌ها به شرح ذیل می‌باشد:

۱. کمیسیون برنامه و بودجه: کمیته اقتصادی، کمیته منابع انسانی.

۲. کمیسیون سلامت و محیط‌زیست: کمیته ایمنی و مدیریت بحران، کمیته سلامت، کمیته محیط زیست و خدمات شهری.

۳. کمیسیون عمران و حمل و نقل: کمیته عمران، کمیته حمل و نقل.

۴. کمیسیون فرهنگی و اجتماعی: کمیته اجتماعی، کمیته دینی، کمیته فرهنگی، کمیته مشارکت مردمی، کمیته میراث فرهنگی و گردشگری بافت‌های تاریخی و فرسوده، کمیته ورزش، کمیته هنر، کمیسیون نامگذاری، ستاد هماهنگی شورایی‌ها، ستاد سمن‌های شهر تهران.

۵. کمیسیون معماری و شهرسازی: کمیته معماری، کمیسیون تجدید نظر باغات، کمیته شهرسازی، کمیته بافت‌های فرسوده شهری و بناهای تاریخی

۶. کمیسیون نظارت و حقوقی: کمیته تنقیح، کمیته حقوقی، کمیته نظارت (شورای اسلامی شهر تهران، ۱۳۹۵).

نمودار ۲. ساختار شورای اسلامی شهر تهران (منبع: نگارنده، ۱۳۹۵)

لازم به ذکر است با تصویب ماده‌ای از طرح اصلاح موادی از قانون انتخابات شوراهای اسلامی در مجلس شورای اسلامی، تعداد اعضای اصلی و علی‌البدل شوراهای شهرها را مشخص شد.

الف- شهرهای تا ۵۰ هزار نفر، ۵ عضو اصلی و ۳ نفر علی‌البدل

ب- شهرهایی با جمعیت ۵۰ هزار نفر تا ۲۰۰ هزار نفر، ۷ نفر عضو اصلی و ۵ نفر عضو علی‌البدل

پ- شهرهایی با جمعیت ۲۰۰ هزار نفر تا ۵۰۰ هزار نفر، ۹ نفر عضو اصلی و ۶ نفر عضو علی‌البدل

ت- شهرهای با جمعیت ۵۰۰ هزار نفر تا ۲ میلیون نفر، ۱۳ نفر عضو اصلی و ۸ نفر عضو علی‌البدل

ج- شهرهای با جمعیت بیش از ۲ میلیون نفر، ۱۵ نفر عضو اصلی و ۱۰ نفر عضو علی‌البدل

چ- شهر تهران ۲۱ نفر عضو اصلی و ۱۱ نفر عضو علی‌البدل

براساس تبصره این ماده ملاک تشخیص جمعیت هر شهر آخرین سرشماری عمومی نفوس و مسکن با اعلام رسمی مرکز آمار ایران است. در چهارمین دوره شورای شهر تهران، تعداد اعضای این شورا از ۱۵ نفر عضو اصلی به ۳۱ نفر و ۶ نفر عضو علی‌البدل به ۱۲ نفر افزایش یافته بود. که مجدد به ۲۱ نفر کاهش خواهد یافت.

تهران در سال ۱۳۴۰ در پارلمان شهری خود ۳۱ عضو داشت. یعنی در نیم قرن پیش تهران با همان تعداد نماینده‌ای اداره می‌شد که هم اکنون اداره می‌شود. این موضوع زمانی خود را بیشتر نشان می‌دهد که به تجربه شهرهایی همانند استانبول و لاهور توجه کنیم. تعداد اعضای شورای شهر استانبول بالغ بر ۱۰۰ نفر و لاهور پاکستان بیش از ۴۵۰ نفر است.

اگر بخواهیم شورای شهر به تکالیف قانونی خود که در قانون اساسی نیز ذکر شده است، رسیدگی کند باید اعضای شورای شهر حداقل در کلان شهرها افزایش یابد. این عدد با توجه به جمعیت و پیچیدگی‌های موجود برای تهران بین ۴۵ تا ۵۱ نفر است. بدین معنی که افزایش تعداد اعضای شورای شهر منجر به افزایش توانمندی بدنه شورا در اجرای بهتر وظایف اعضا متناسب با مواد قانون اساسی خواهد شد که مهم‌ترین آن می‌تواند دقیق‌تر شدن ساختار نظارت بر اداره شهر باشد.

۲ - ۷. نمودار کلی پژوهش

در تحقق حقوق شهروندی باید به عوامل مدنی، سیاسی و اجتماعی در جامعه توجه شود. هر کدام از این عوامل به سهم خود در تحقق حقوق شهروندی تأثیرگذار هستند. شهروند به عنوان یکی از عوامل مهم تأسیس دولت و

حکومت است بنابراین به حقوق شهروندی باید از این مقوله نگریست. به اصطلاح همان‌گونه که شهروندان در فرمانبرداری سهم هستند باید در حکمرانی هم سهم باشند. در چنین فرآیندی حقوق شهروندی پذیرفته و به رسمیت شناخته شده‌است. از جمله راه‌های تحقق حقوق شهروندی تقویت نهادهای مدنی است. همان‌گونه که اراده عمومی جامعه و همه شهروندان در مرحله اجرا برای تحقق حقوق شهروندی مورد نیاز است، اراده مقامات و نهادهای رسمی حکومت با توجه به پیشینه تاریخی و تسلط کامل دولت بر اقتصاد، فرهنگ و سیاست برای احترام به حقوق شهروندی و اجرای قوانین موجود در زمینه حقوق شهروندی ضروری و مورد نیاز است. این اراده باید در بالای قدرت دیده شود تا پایبندی به رعایت حقوق شهروندی به یک رفتار مدنی و عرف و هنجار رسمی تبدیل شود و هم در سطوح پایین اجرایی و مدیریت میانی و خرد که ارتباطات گسترده‌تری با جامعه داشته و تعامل روزانه با شهروندان برقرار است نیز آشکارا مورد توجه قرار گرفته و رعایت شود.

نمودار (۴)، نمودار کلی پژوهش را نشان می‌دهد، همانطور که مشاهده می‌شود شورای اسلامی شهر تهران با ایجاد ۶ کمیسیون و در قالب نظارت بر مدیریت شهری، انتخاب شهردار، تصویب امور شهرداری؛ و تبادل ارتباط با شهروندان در تحقق حقوق سه‌گانه شهروندی نقش مؤثری دارد.

نمودار ۴. نمودار کلی پژوهش (منبع: نگارنده، ۱۳۹۵)

۴. روش تحقیق

ابزار سنجش و اندازه‌گیری وسایلی هستند که محقق به کمک آنها می‌تواند متغیرها را اندازه‌گیری و اطلاعات مورد نیاز را برای تجزیه و تحلیل و بررسی پدیده مورد مطالعه و نهایتاً کشف حقیقت گردآوری نماید. در قسمت ابتدایی تحقیق از روش کتابخانه‌ای برای جمع‌آوری اطلاعات استفاده شد، در این قسمت با کمک مبانی نظری موجود به بررسی هر یک از کلیدواژه‌ها پرداخته شد و در انتها نیز مدل مفهومی پژوهش فوق‌الذکر تبیین گردید. در مرحله‌ی دوم، به روش کمی، از طریق شیوه‌ی پیمایشی- میدانی، با ابزار پرسشنامه بسته و براساس طیف لیکرت اقدام به جمع‌آوری اطلاعات و تجزیه و تحلیل داده‌ها شده‌است. جهت ارزیابی فرضیه در نظر گرفته شده به طراحی پرسش‌نامه اقدام شده است. برای آن‌که تأثیر نهاد شورای شهر تهران بر میزان حقوق شهروندی بررسی گردد، حقوق شهروندی (با مؤلفه‌های: مدنی، سیاسی، اجتماعی) به‌عنوان متغیر وابسته در نظر گرفته شد (جدول ۳).

جدول ۳. مؤلفه‌ها و زیر مؤلفه‌ها جهت ارزیابی حقوق شهروندی (منبع: نگارنده، ۱۳۹۵)

مؤلفه‌های حقوق شهروندی	زیرمؤلفه‌ها
مدنی	تأثیر شورای اسلامی شهر تهران با تصویب لوایحی در تحقق حقوق شهروندی
	تأثیر مذهب، جنسیت، نژاد جهت احقاق حقوق شهروندی شهروندان در شورای اسلامی شهر تهران
سیاسی	نقش شورای اسلامی شهر تهران با تصویب لوایح جهت حمایت از مشارکت شهروندان در شکل‌های مردمی، فعالیت‌های داوطلبانه، تشکیل انجمن‌ها و...
	نقش شورای اسلامی شهر تهران در زمینه ارتقای آگاهی شهروندان در ملاک قرار دادن اصول و ارزش‌های علمی، تجربی و اخلاقی در انتخاب اعضای شوراها
	عملکرد شورای اسلامی شهر تهران را در برقراری حقوق شهروندان در (آزادی دسترسی شهروندان به اطلاعات، امکان فعالیت‌های سیاسی)
	میزان توفیق شوراها در نظارت بر امور اجتماعی شهر و بهبود امور بهداشتی و زیبایی شهر
اجتماعی	تأثیرگذاری شورای شهر بر نظارت امور شهری جهت ایجاد محیط سالم

ارزیابی عملکرد نهاد شورای شهر (با مؤلفه‌های: نظارت بر مدیریت شهری، انتخاب شهردار، تصویب امور شهرداری) به‌عنوان متغیر مستقل در نظر گرفته شد (جدول ۴). تا رابطه‌ی بین نهاد شورای اسلامی شهر و تحقق حقوق شهروندی با یکدیگر بدست آید.

سنجش این رابطه، در قالب یک پرسشنامه‌ی بسته که شامل ۲۱ سؤال می‌باشد؛ انجام گرفت تا بتوان داده‌ها را با دقت بیشتری تجزیه و تحلیل نمود. ضریب آلفای کرونباخ برای هر یک از متغیرهای مستقل ارزیابی نهاد شورای شهر تهران (نظارت بر مدیریت شهری، انتخاب شهردار، تصویب امور شهرداری) و وابسته (تحقق حقوق شهروندی: مدنی، سیاسی، اجتماعی)، به ترتیب برابر ۰.۷۵۲ و ۰.۸۰۹ به دست آمده‌است.

جدول ۴. مؤلفه‌ها جهت ارزیابی عملکرد نهاد شورا اسلامی شهر تهران (منبع: نگارنده، ۱۳۹۵)

مؤلفه‌ها عملکرد شورا	زیرمؤلفه‌ها
نظارت بر مدیریت شهری	نقش شورای اسلامی شهر تهران در نظارت بر عملکرد اجرایی و پروژه‌های شهرداری
	نقش شورای اسلامی شهر تهران در نظارت بر تصویب طرح‌ها و پروژه‌های توسعه شهری
	نقش شورای اسلامی شهر تهران را در نظارت بر حسن انجام قوانین مصوب در شورا
	نقش شورای اسلامی شهر تهران را در نظارت بر حل اختلاف شهروندان با شهرداری
	نقش شورای اسلامی شهر تهران را در نظارت بر حفظ کاربری اراضی شهری و ممانعت از تخلف
	نقش شورای اسلامی شهر تهران را در نظارت بر عملکرد مالی شهرداری
انتخاب شهردار	وجود ساز و کارهای لازم جهت نظارت پیشگیرانه و نظارت بر اجرای امور در شورای شهر
	انتخاب شورای اسلامی شهر تهران از افراد شایسته برای شهردار را به دور از گرایش‌های سیاسی توجه و بررسی به سوابق اجرایی افراد جهت انتخاب شهردار توسط شورای اسلامی شهر تهران

توجه به تخصص در انتخاب شهردار توسط شورای اسلامی شهر تهران	تصویب امور شهرداری
نقش شورای اسلامی شهر تهران در تصویب لوایح یا لغو عوارض شهر و همچنین تغییر نوع و میزان آن با در نظر گرفتن سیاست عمومی دولت	
نقش شورای اسلامی شهر تهران در تأثیرگذاری در مدیریت و توسعه زیرساخت‌های شهری از جمله (پارک، خیابان، پل‌ها، زیرگذرها، تأسیسات بهداشتی و ...)	
نقش شورای اسلامی شهر تهران در تصویب لوایح و طرح‌ها جهت حفظ (بهداشت، آسایش عمومی، زیبایی شهر)	
نقش شورای اسلامی شهر تهران در تصویب لوایح و طرح‌های مرتبط با امور شهری (زمینه مدیریت و کاربری اراضی شهری)	

تمامی شاخص‌ها و کل پرسشنامه دارای پایایی هستند زیرا مقدار آلفای کرونباخ بیشتر از $0/7$ می‌باشد. پس از گردآوری داده‌ها، اطلاعات کدگذاری شده و با کمک نرم افزار آماری SPSS و آزمون تی مستقل و آزمون رگرسیون خطی مورد تجزیه و تحلیل قرار گرفت. جهت برآورد حجم نمونه، در این پژوهش از فرمول کوکران، استفاده گردید. بدین ترتیب که حجم نمونه شهروندان ساکن در شهر تهران (با توجه به جمعیت شهروندان که ۸ میلیون نفر می‌باشند)، تعداد ۳۸۴ عدد پرسشنامه تخمین زده شد. و همچنین حجم نمونه برای کارمندان نهاد شورای اسلامی شهر تهران (با توجه به اینکه ۳۵۰ نفر می‌باشند)؛ میزان کمی تخمین زده شد که ما برای اینکه تعادل بین جمعیت شهری (شهروندان) و کارمندان شورا (مشاوران، اعضاء شورا و ...) برقرار گردد این میزان را ۱۵۰ نفر در نظر گرفتیم.

۵. بحث و یافته‌های پژوهش

۵-۱. یافته‌های توصیفی

در این قسمت به آمار توصیفی ۳۸۴ شهروند تهرانی مورد پرسش و ۱۵۰ مسئول و کارشناسان شورای شهر تهران پرداخته می‌شود؛ به طوریکه در ابتدا ویژگی‌های عمومی ایشان و سپس توصیف مجموع گویه‌های هر یک از متغیرهای مستقل (نظارت بر مدیریت شهری، انتخاب شهردار، و تصویب امور شهرداری) و وابسته (تحقق حقوق شهروندی: مدنی، سیاسی، اجتماعی) ارائه می‌گردد:

بیشترین گروه‌های سنی در هر دو گروه کارمندان نهاد شورای شهر و شهروندان تهرانی، مربوط به گروه سنی ۳۱ الی ۴۰ ساله می‌شود. بطوریکه در مجموع، بیشتر از $\frac{1}{3}$ ایشان، در این گروه سنی قرار دارند. که از این تعداد، بیشترین جنسیت پاسخگو در هر دو گروه را مردان تشکیل داده و وضعیت تأهل غالب پاسخگویان، متأهل می‌باشد. مدت سکونت اکثریت دو جامعه مورد هدف، بین ۱۰ تا ۲۰ سال می‌باشد که در شهر تهران ساکن هستند. همچنین تحصیلات بیشتر از $\frac{2}{3}$ کارشناسان و مسئولین شورای شهر، فوق‌لیسانس و بالاتر می‌باشد.

الف) آمار توصیفی متغیر مستقل (ارزیابی عملکرد نهاد شورای شهر)

همانطور که پیش از این نیز اشاره شد، معیارهای متغیر وابسته عملکرد شورای شهر متشکل از نظارت بر مدیریت شهری، انتخاب شهردار، و تصویب امور شهرداری می‌باشد. بر این اساس، جدول (۵) که در بردانده مجموع معیارهای این متغیر است، حاکی از آن است که نظر به نحوه ارزیابی نسبت به عملکرد شورای شهر در اکثریت جامعه شهروندان، متوسط بوده است؛ و این در حالی است که ارزیابی اعضای شورای شهر نسبت به این امور مطلوب می‌باشد.

جدول ۵. توزیع درصدی متغیر مستقل (ارزیابی عملکرد نهاد شورای شهر تهران) در دو جامعه هدف (منبع: داده‌های تحقیق، ۱۳۹۵)

توزیع درصدی	نظارت بر مدیریت شهری		انتخاب شهردار		تصویب امور شهرداری	
	کم	متوسط	کم	متوسط	کم	متوسط
متغیرهای وابسته	-	۳۰.۶۷	-	۷۸.۶۷	-	۳۹.۳۳
کارشناسان شورا	-	۶۹.۳۳	-	۲۱.۳۳	-	۶۰.۶۷
شهروندان	۱.۳	۸۲.۰۳	۳۹.۸۴	۵۹.۱۱	۱.۰۴	۷۳.۷
مجموع	۰.۹۴	۶۷.۶	۰.۲۹	۶۴.۶۱	۶.۷۴	۲۳.۰۳

منبع: یافته‌های پژوهش

ب) آمار توصیفی متغیر وابسته (حقوق شهروندی)

معیارهای متغیر وابسته تحقق حقوق شهروندی شامل موردی چون حقوق مدنی، سیاسی، اجتماعی می‌باشد. جدول (۶) نیز نشان‌دهنده آن است که در راستای تحقق حقوق شهروندی، هم جامعه شهروندی و هم جامعه اعضای شورای شهری، نسبت به یکدیگر نزدیک بوده است.

جدول ۶. توزیع درصدی متغیر مستقل (تحقق حقوق شهروندی و آگاهی شهروندی) (منبع: داده‌های تحقیق، ۱۳۹۵)

توزیع درصدی متغیرهای مستقل	مدنی		سیاسی		اجتماعی	
	کم	متوسط	کم	متوسط	کم	متوسط
کارشناسان شورا	۵۷.۳۳	۴۲	۰.۶۷	۳.۳۳	۸۵.۳۳	۱۱.۳۳
شهروندان	۶۳.۰۲	۳۴.۳۸	۲.۶	۳۱.۵۱	۶۷.۴۵	۱.۰۴
مجموع	۶۱.۴۲	۳۶.۵۲	۲.۰۶	۲۳.۶	۷۲.۴۷	۳.۹۳

منبع: یافته‌های پژوهش

۵-۲. یافته‌های استنباطی

در راستای ارزیابی نقش نهاد شورای اسلامی در تحقق حقوق شهروندی در بین ۲ گروه کارشناسان شورای شهر تهران و شهروندان شهر، در ابتدا از آزمون تی مستقل، جهت بررسی میانگین‌ها و معنی‌داری اختلاف میانگین‌ها در هر یک از دو جامعه هدف استفاده خواهد شد و پس از آن، توسط آزمون رگرسیون خطی، میزان تأثیرگذاری متغیر مستقل بر متغیر وابسته تعیین می‌گردد.

بنا به یافته‌های تحقیق و با توجه به جدول (۷)، می‌توان عنوان نمود که میانگین‌های حاصل شده برای هر یک از گروه‌های هدف بدین نحو می‌باشد که در هر دو ردیف مجزای متغیر مستقل (مجموع معیارهای ارزیابی عملکرد نهاد شورای شهر) و متغیر وابسته (مجموع معیارهای حقوق شهروندی)، میانگین گروه کارشناسان شورای شهر با اختلاف حدودی ۰.۵ (با در نظر گرفتن عدد ۳ به عنوان حد میانه و متوسط در طیف لیکرت)، بیشتر از میانگین‌های گروه شهروندان می‌باشد. و همان‌طور که ملاحظه می‌شود، با توجه به سطوح معنی‌داری آن‌ها، این اختلاف میانگین‌ها را می‌توان به جامعه بزرگتر آن تعمیم داد. و این نتایج در صورتی می‌باشد که شهروندان تهرانی، میزان عملکرد شورای شهر خود را نیز کمتر از حد میانه می‌دانند.

جدول ۷. آزمون تی مستقل هر یک از مجموع معیارهای متغیرهای وابسته و مستقل (منبع: داده‌های تحقیق، ۱۳۹۵)

متغیر	آماره	میانگین	انحراف استاندارد	اختلاف میانگین	سطح معنی‌داری
مستقل	کارشناسان شورا	۳.۲۴	۰.۰۲۶	۰.۵۶۷	برابری: ۰.۹۱۵
	شهروندان	۲.۶۸	۰.۰۲۵۴		نابرابری: ۰.۰۰۰
وابسته	کارشناسان شورا	۳	۰.۰۲۱۵	۰.۲۸۵	برابری: ۰.۱۳۲
	شهروندان	۲.۵۲	۰.۰۱۹۷		نابرابری: ۰.۰۰۰

منبع: یافته‌های پژوهش

جدول شماره ۸ نیز، با توجه به سطوح معناداری کمتر از (۰.۰۵) و Beta در هر یک از معیارهای متغیر مستقل ارزیابی عملکرد نهاد شورای شهر، نشان از معناداری تأثیر تمامی معیارهای متغیر مستقل بر متغیر وابسته می‌باشد.

بدین نحو که مؤلفه‌های سازنده حقوق شهروندی، بیشترین تأثیرگذاری خود را بر معیار انتخاب شهردار دارند (با ضریب بتا ۰.۳۸۳)؛ و پس از آن به ترتیب، بر معیارهای نظارت بر مدیریت شهری، و تصویب امور شهرداری تأثیر مثبتی دارد.

با در نظر گرفتن ضریب (R) که هر چه به عدد یک نزدیک‌تر باشد، میزان همبستگی بالایی بین متغیرها موجود است، در این جا نیز میزان این همبستگی بالا تا بسیار بالا (۰.۷۶۲) می‌باشد. همچنین مقدار ضریب تعیین (R^2) نشان می‌دهد حدود ۶۰ درصد از تغییرات در متغیرهای حقوق شهروندی (در شهروندان و اعضای شهر)، توسط متغیر ارزیابی عملکرد نهاد شورای شهر نیز تبیین می‌شود.

جدول ۸ رگرسیون خطی - تبیین نقش نهاد شورای شهر بر تحقق حقوق شهروندی (منبع: داده‌های تحقیق، ۱۳۹۵)

مستقل	ضریب بتا	معناداری	t	R	R^2
نظارت بر مدیریت شهری	۰.۳۷۶	۰.۰۰۰	۱۱.۹۵۴		
انتخاب شهردار	۰.۳۸۳	۰.۰۰۰	۱۰.۳۰۹	۰.۷۶۲	۰.۵۸۱
تصویب امور شهرداری	۰.۱۸۱	۰.۰۰۰	۴.۸۹۱		

منبع: یافته‌های پژوهش

با توجه به ارزیابی‌های فوق در مورد کم و کیفیت نظارت و بازرسی در شورای اسلامی شهر تهران موارد زیر قابل اعتنا و استفاده است. چرا که این موارد ایفای نقش نهاد شورای اسلامی شهر تهران را جهت تحقق حقوق شهروندی با دشواری روبرو کرده است:

- اگر به قانون شوراها و شورای بنگریم، شوراها علاوه بر نظارت بر اداره امور شهرداری بر همه وجوه شهری نیز نظارت دارند. اما این نظارت دو گونه است. نظارت بر امور شهرداری از جنس استصوابی است لیکن نظارت بر سایر امور شهرها از جنس استطلاعی. لذا اعضا شورا شورای شهر در خصوص وظایف سازمان‌های دولتی در محدوده و حریم شهرها صرفاً پیشنهاد دهنده هستند و نظارت‌شان برای دستگاه‌های یاد شده الزامی نخواهد بود. -وظیفه نظارت بر عهده کل اعضاء و تمامی کمیسیون‌ها بوده همه نمایندگان این حق نظارتی را دارا هستند ولی برای آن نظارت انفرادی و تشکیلاتی ضوابط مدون و خاص ایجاد نگردیده است.

-علاوه بر عمومیت این وظیفه، کمیسیون خاص تحت عنوان حقوقی و نظارت نیز ایجاد گردیده که معلوم نسبت این کمیسیون با سایر کمیسیون‌ها و اعضای شورا در خصوص اعمال نظارت چیست و اساساً از وظایف نظارتی آیا چیزی باقی می‌ماند که به کمیسیون ذیربط برسد یا نه؟

-افراد شاکی اعم از حقیقی و حقوقی، دولتی و غیردولتی هر کدام برای اعلام شکایات و اعتراض خود یک سیستم (انتخاب یک یا چند کمیسیون ...) را انتخاب می‌کنند که همین امر باعث سرگردانی ارباب رجوع، وجود روشهای مختلف با آثار و نتایج مختلف و عدم اخذ نتیجه مطلوب و تعریف شده می‌شود.

-وجود مبادی مختلف این ظرفیت و امکان را برای شکایات بوجود می‌آورد که اگر اعتراض‌شان از یک مرجع و سیستم به نتیجه نرسید همان موضوع را مجدداً از فرد یا کمیسینی دیگر به جریان اندازند و کل سیستم را بار دیگر مشغول خود و مشکلاتشان کنند. در حالیکه در سیستم قضایی برای جلوگیری از این اشکال قاعده‌ای است با عنوان اعتبار امر مختومه یعنی یک موضوع اعم از کیفری یا حقوقی فقط یکبار قابل طرح در محاکم خواهد بود و پس از صدور رأی امکان شکایت یا دادخواست بعدی وجود ندارد.

- امر نظارت و بازرسی چه توسط کمیسیون مربوط و چه توسط هر کمیسیون دیگری بخواهد انجام شود با کمبود عده و عده مواجه است و به تعبیر دیگر ابزار لازم نظارتی و بازرسی در اختیار کمیسیون‌ها قرار نگرفته است. لذا بسیار اتفاق می‌افتد که برای گرفتن یک سابقه، پرونده و یا جوابیه از شهرداری ماه‌ها وقت اتلاف شده و یا جوابی واصل نمی‌شود و یا آنقدر دیر می‌رسد که موضوع منتفی گردیده و به درد شاکی نمی‌خورد.

- تقریباً تمامی کارکنان و کارشناسان شاغل در بدنه کمیسیون‌ها در حالت قراردادی و ساعتی قرار داشته در حالیکه عموماً مدارک تحصیلی و سوابق اجرایی قابل توجهی دارند ولی به سبب نوع استخدام و ساعت حضورشان انگیزه و کارآیی لازمه را ندارند.

- وجود کمیسیون نظارت در کنار سایر کمیسیون‌ها این مشکل را ایجاد می‌کند که اگر با شکایت شاکی یا بر اساس وظایف ذاتی خود در امری ورود کند، کمیسیون‌های تخصصی دیگر ممکن است معترض شوند که چرا در حیطه اختصاصی ما ورود کردید. با این حال مشخص نیست آیا کمیسیون نظارت در کنار کمیسیون‌های دیگر بعنوان مشاور قرار می‌گیرد یا وظیفه ذاتی هم دارد. با توجه به اینکه کمیسیون نظارت و حقوقی با هم هستند، ممکن است برداشت این باشد که این کمیسیون نظارتش فقط از دیدگاه حقوقی و انطباق با قوانین باشد در حالی که ما چنین تهدید و نصی نداریم ولی اگر مقررات کمیسیون نامبرده فقط در آن محدوده نظارت و بازرسی کند، باید شفاف‌سازی شود. - شورای اسلامی شهر تهران یک معاون نظارت هم دارد که مشخص نیست مشخصاً وظیفه این معاونت چه می‌باشد. جالب اینکه این معاونت هم از ابزار کافی برای اعمال نظارت هم برخوردار نیست و بعلاوه شخص معاون نظارت شورا عضو کمیسیون نظارت هم هست.

- از اشکالات اساسی دیگر اینکه شورای اسلامی شهر تهران فقط می‌تواند به شهردار تهران تذکر داده یا سؤال کند و یا استیضاح، این امر حائز چند نکته است:

ضمانت اجرای نظارت و بازرسی شورا با تمام کمیسیون و اعضایش چیست؟ بعبارت اخری اگر تخلفی احراز شد تکلیف متخلف چیست؟

این تخلف ممکن است ناشی از عمل یک کارشناس، یک مدیر واحد، یا شهردار منطقه و یا زیرمجموعه یکی از شرکت‌ها و سازمان‌های تابعه شهرداری باشد.

وقتی شورا فقط می‌تواند سراغ شهردار برود، پرسش اصلی ضمانت اجرا و نحوه برخورد با متخلف اصلی است که بلاجواب می‌باشد.

- به نظر می‌رسد شرح وظایف تمامی کمیسیون‌ها هم باید مدنظر باشند تا بین همه‌ی کمیسیون‌ها هارمونی و نظر کلی حاکم شود.

- در هیچ یک از ارکان شورای شهر نظارت پیشگیرانه وجود نداشته معمولاً پس از ایجاد مشکل یا طرح شکایت نظارت و بازرسی آغاز می‌شود.

- بخاطر ملاحظاتی که بین شورای شهر اعضای کمیسیون‌های آن با شهرداری تهران وجود داشته و نوع مراجعات و تقاضاهای دیگر ارباب رجوع که لازمه‌اش مکاتبه و تقاضا از شهرداری است بعضاً نظارت و بازرسی در لابلای این تعاملات گم شده و جای خود را به تعارف و تکلف می‌دهد.

موارد بسیاری است که پس از طرح موضوع و مکاتبه با شهرداری بعضاً جلساتی تشکیل شده و مواردی مقرر می‌شود ارکان شهرداری هم قول مساعدت می‌دهند اما عملاً خبری نمی‌شود و شورای شهر ابزار کافی و لازم برای الزام و اجبار ایشان به انجام وعده‌ها و مصوبات جلسات ندارند.

در این زمینه باید اضافه نمود که زیر مجموعه‌های شهرداری اعم از مناطق و سازمان‌های ذیربط در دادن اطلاعات و مدارک خست بسیاری به خرج داده معمولاً همکاری کاملی ندارند.

برخی تخلفات شهرداری تبدیل به عرف شده و برخورد با آنها عرفی بزرگتر را می‌طلبد. از جمله کمیسیون ماده صد شهرداری‌ها که در کنار این کمیسیون، کمیسیون توافقاتی هم در مناطق بوجود آمده و بسیار راحت احکام قطعی کمیسیون ماده صد را لغو و به نحو دیگری توافق می‌کنند که خلاف اندر خلاف است.

۶. نتیجه‌گیری

شوراها به عنوان نهادهای مردمی کانون‌های مؤثری برای آموزش و وظایف شهروندی هستند و به عنوان حلقه واسط میان مردم و مدیران اجرایی و شهری نقش مؤثری در پیگیری مطالبات مردم دارند. لذا آنچه به عنوان ماده ۷۱ قانون شوراهای اسلامی کشور، وظیفه شورای اسلامی شهر شمرده می‌شود، در حقیقت به نوعی ناظر بر وظایف و تعهدات مدیریت شهری در تحقق حقوق شهروندی می‌باشد. شهروندان به طور پیوسته عملکرد شورای شهر را در شهرداری‌ها ارزیابی می‌کنند. در صورتیکه شوراهای شهر و شهرداری‌ها کلیه حقوق شهروندی را رعایت نمایند و ارزیابی شهروندان مثبت باشد، اعتبار مدیریت شهری افزایش می‌یابد و در صورت عدم رعایت حقوق و وظایف شهروندی و عدم توجه به مفهوم شهروندی، شهروندان انتظاراتی خارج از حیطه وظایف شورای شهر و به تبع آن شهرداری‌ها خواهند داشت و یا اینکه شاهد از میان رفتن حقوق مسلم شهروندان و یا بروز نارضایتی‌های اجتماعی به انحاء مختلف خواهیم بود.

شوراها موظف به حفظ چهارچوبی هستند که مصرف شاخص‌های زیر باشد:

الف- حفاظت از منافع فردی رأی دهندگان (شهروندان)

ب- حفاظت از منافع ملی

ج- مقدم نمودن منافع عمومی بر منافع محلی و خصوصی

د- آمره بودن حقوق وقواعد حقوق شهروندی

همچنین شوراها می‌بایست این اصل را که مردم (شهروندان) حق نظارت بر امور را دارند در نظر بگیرند که در قانون شوراها این اصل قابل بررسی است.

لذا با توجه به نتایج بدست آمده از پژوهش حاصل، پیشنهاداتی در زمینه ارتقاء حقوق شهروندی به وسیله شورای شهر تهران در هر کدام از مؤلفه‌های ذکر شده در پژوهش بیان می‌گردد.

با توجه به موارد فوق الذکر چنین بر می‌آید که کاهش‌ها و نواقص اصلی نظارت و بازرسی در شورای شهر بر می‌گردد به:

تعداد مراجع نظارتی، نبود ابزار و امکانات کافی برای اعمال نظارت و بازرسی، امکان طرح مکرر و مجدد اعتراض و شکایت، نحوه اشتغال و استخدام پرسنل شاغل در شورا، نبود ضمانت اجرایی بر نتایج نظارت و بازرسی، عدم

تصویب و تعیین شرح وظایف کمیسیون نظارت و حقوقی، عدم جریان نظارت پیشگیرانه، اطلاع‌بررسی و کند بودن سیستم نظارت و بازرسی خصوصاً در آن قسمت که مربوط به اقدامات شهرداری می‌شود و همچنین نهادینه شدن برخی تخلفات مثل ایجاد کمیسیون توافقات در شهرداری‌های مناطق که احکام کمیسیون اصل نود را باطل و بلااثر می‌کند. نتیجه آنکه برخورد اصلاح این وضعیت بسیار سخت و دشوار است. توجه به موارد ذکر شده و ایجاد سازوکار مناسب جهت برطرف شدن این مشکلات می‌تواند نظارت دقیق و نیز پایش اصولی‌تر را به همراه داشته باشد.

شورای اسلامی شهر تهران، باید با وزارتخانه‌ها و سازمان‌های دولتی تعامل داشته و شهر را با مشارکت دولت‌ها بسازند.

- باید به جای نظارت موردی و اتفاقی، نظارت سازمان یافته‌ای بر شهرداری اعمال شود.

- افزایش تعداد اعضا شورا شهر و حضور افراد متخصص و باتجربه نیز می‌تواند نظارت دقیق و نیز پایش اصولی‌تر را به همراه داشته باشد.

- همچنین ساز و کار مناسب جهت اعتراض و شکایت افراد در شوراها تا مرحله پاسخ و پیگیری به شکایات افراد باید مورد بازبینی قرار گیرد.

در خصوص انتخاب شهردار، نیز پیشنهاد می‌گردد؛

- شورا علاوه بر دقت و بررسی‌های بیشتر در انتخاب شهردار، در دوره‌ی بعد با نظرخواهی از مردم برای این انتخاب مهم، عملکرد خود را در این زمینه بهبود بخشد. ضمن آن‌که کاندیداهای شورای شهر می‌توانند در زمان انتخاب شورا، نامزدهای خود را برای سمت شهردار معرفی کنند.

- با توجه به حق قانونی که شورا در زمینه‌ی انتخاب، سؤال و استیضاح شهردار دارد، پیشنهاد می‌شود شورا با عمل به وظایف قانونی خود، زمینه را برای اعتماد بیشتر مردم به شورا و شهرداری فراهم کند.

- ایجاد حقوقی برای شهروندان که امور اداری آن‌ها با رعایت قانون، بی‌طرفانه و به دور از هرگونه منفعت‌جویی یا غرض‌ورزی شخصی، تبعیض‌نژادی، جنسیت، رابطه خویشاوندی، گرایش‌های سیاسی و پیش‌داوری، در زمان معین و متناسب رسیدگی و انجام شود.

- شورای اسلامی شهر تهران، باید مشارکت سازمان‌های مردم‌نهاد و تشکل‌های مردمی را در اداره امور شهر فراهم کنند چرا که فلسفه وجودی شوراها را بستر سازی برای مشارکت مردم در اداره امور شهر است.

- شورای شهر باید بستری برای ایجاد حقوقی از جمله آرامش، شادابی و امید به آینده‌ای بهتر، خودسازی معنوی و توان‌افزایی اجتماعی، برخورداری از زندگی امن و آرام، داشتن فرصت و امکان برای همراهی بیشتر با خانواده، تفریح، ورزش و گردشگری را که از حقوق هر شهروندی است را فراهم نماید.

- راه‌اندازی کارگروه‌های تخصصی متعدد در حوزه زنان و کودکان و حمایت و ایجاد حقوقی برای زنان که از برنامه‌ها و تسهیلات بهداشتی و درمانی مناسب و آموزش و مشاوره‌های مناسب برای تأمین سلامت جسمی و روانی در زندگی فردی، خانوادگی و اجتماعی در مراحل مختلف زندگی به‌خصوص دوران بارداری، زایمان، پس از زایمان و در شرایط بیماری، فقر یا معلولیت، برخوردار باشند.

- آسیب‌های اجتماعی باید تخصصی‌تر بررسی شوند؛ حوزه کودکان‌کار، حوزه اعتیاد، حوزه سکونت‌گاه‌های غیررسمی و... و هر حوزه به صورت تخصصی باید مورد توجه قرار گرفته و برای آن راه‌کارهای مناسبی ارائه شود.

- ایجاد حقوقی برای توان‌خواهان (شهروندان دارای معلولیت) و سالمندان، که از امکانات مناسب درمانی و توان‌بخشی برای بهبودی و یا توانمند شدن در جهت زندگی مستقل و مشارکت در جنبه‌های زندگی بهره‌مند شوند.

- شورای اسلامی شهر تهران، می‌تواند مواد و تبصره‌های متعددی را در قانون برنامه پنج‌ساله شهرداری تهران وضع کند که ناظر بر راه‌کارهایی مدون و مشخص جهت نهادینه کردن حقوق شهروندی محسوب شود که شهرداری تهران را موظف کند آن‌ها را در قالب طرح و لایحه به منظور بررسی و تصویب به شوراهای ارائه کند.

- ایجاد قوانینی برای مناسب‌سازی ساختمان‌ها، پروژه‌ها، محیط و فضاهای شهری برای بهره‌مندی و تردد ایمن، مناسب و آسان سالمندان، جامعه معلولین، جانبازان، روشندان با هدف ارتقای کرامت انسانی.

- شورای اسلامی باید امکان نشر آزادانه اطلاعات مدیریت شهری (شهرداری + شورا) را فراهم کرده و به رسانه‌ها کمک کند که بی‌واهمه و ترس، مسائل و مشکلات شهر و مدیریت شهری را منتشر کنند.

- شورای اسلامی شهر تهران، باید تعامل خوبی با ارباب جراید برقرار کرده و آن‌ها را تشویق به درج مطالبات مردم از شورا و شهرداری، و سپس در پاسخ به مطالبات؛ شهرداری و شورا را به حرکت وا داشته باشند.

- حمایت و گسترش سازمان‌های مردم‌نهاد و برنامه‌ریزی برای بهره‌گیری از همکاری و همیاری آن‌ها در مدیریت شهری در قالب دیدگاه‌ها و سیاست‌های حکمروایی خوب شهری، سبب مشارکت طلبی، پاسخ‌گویی، شفافیت، پاسخگویی، کارآمدی، اجماع‌گرایی، اثربخشی و از همه مهم‌تر تقویت آگاهی شهروندان به حقوق شهروندی خود می‌شود. این سازمان‌ها می‌توانند از یک طرف دیده‌بان مدیریت شهری (شورا و شهرداری) در شناخت مسائل و نارسایی‌های شهری و از طرف دیگر رابطین مدیران شهری با اجتماعات محلی باشند.

لازم است که در محتوای حقوق و تعهدات شهروندی تجدیدنظر و اصلاحاتی صورت بگیرد، تا با شرایط جدید انطباق یافته و بتواند پاسخ‌گوی نیازها و مطالبات جدید شهروندان باشد. از همه مهم‌تر این که اگر چه حقوق و تعهدات شهروندی به صورت نظری و بر روی کاغذ نوشته شده و ضمانت اجرایی پیدا می‌کند، ولی در عمل ممکن است بسیاری از آن‌ها نادیده گرفته شود و یا به صورت محدود اجرا گردد. این بی‌توجهی ممکن است هم از سوی شهروندان و هم از سوی دولت و مدیریت شهری باشد. بدین معنا که برخی از حقوق و بسیاری از تعهدات از سوی شهروندان مورد بی‌توجهی قرار گیرند و دولت و مدیریت شهری هم امکان دارد در عمل بسیاری از حقوق شهروندان را زیر پا گذاشته و یا در برابر اهمالی که در مورد شهروندان صورت می‌گیرد بی‌تفاوت باشد. پس در هر حالت اگر چه حقوق وجود دارد ولی ممکن است همیشه محقق نگردد.

۷. منابع

اختری، هانیه؛ نعیمی، سیدپوریا؛ اسدی ساخمرسی، عبدالرضا، (۱۳۹۳). جایگاه حقوق شهروندی از منظر مدیریت شهری در ایران. هفتمین کنگره انجمن ژئوپلیتیک ایران. جغرافیای سیاسی شهر. تهران. دانشگاه خوارزمی.

امانپور، سعید و همکاران، (۱۳۹۴). بررسی و تحلیل عملکرد شوراهای مدیریت شهری (نمونه موردی؛ شهر ایذه). نشریه پژوهش و برنامه‌ریزی شهری. سال ششم. شماره بیست و دوم. صص ۹۵ - ۱۱۰.

- ایرانی، حسین، (۱۳۷۶). حکایت شوراها، مجله ایران فردا، شماره ۴۹.
- احمدزاده، سیدمصطفی؛ (۱۳۸۴). حقوق شهروندی. مجله‌ی اندیشه. سال یازدهم. شماره ششم.
- اسدیان، مرتضی؛ واعظ‌طیسی، علی؛ یاری‌قلی، وحید؛ (۱۳۹۲). ارزیابی و تحلیل میزان تحقق‌پذیری اهداف توسعه‌ی شهری توسط شورای شهر (مطالعه موردی: شهر زاهدان). پنجمین کنفرانس برنامه‌ریزی و مدیریت شهری. مشهد.
- بهشتی، محمدباقر، (۱۳۸۰). آسیب‌شناسی شوراها، مجله شهرداری‌ها. شماره ۲۹.
- بشیریه، حسین، (۱۳۸۱). جامعه‌شناسی سیاسی. چاپ دهم. نشر نی. تهران.
- بیرانوند، رضا؛ آبی، محمد؛ کشفی، سعید، (۱۳۹۰). نقش و تکالیف پلیس راهنمایی و رانندگی در رعایت حقوق شهروندی رانندگان. فصلنامه‌ی مطالعات مدیریت ترافیک. شماره‌ی ۲۱. صص ۵۲ - ۳۳.
- برک‌پور، ناصر، (۱۳۸۱). نظریه‌های مدیریت و حکم‌رایی شهری، گزارش نهایی طرح پژوهشی. دانشگاه هنر تهران.
- پاپلی‌یزدی، محمدحسین، (۱۳۸۲). نظریه‌های شهر و پیرامون. انتشارات سمت. تهران.
- پیرموزن، کمال‌الدین، (۱۳۸۲). جایگاه مبهم شوراها در مدیریت شهری. ماهنامه شهرداری‌ها. شماره ۳۸.
- چوپانی یزدلی، محمدرضا، (۱۳۸۲). جایگاه حقوقی - سیاسی شوراها در جمهوری اسلامی ایران. انتشارات مرکز اسناد انقلاب اسلامی.
- خادم‌الحسینی، احمد؛ بقاء، میترا، (۱۳۹۴). نقش شورای شهر و شهرداری در توسعه گردشگری شهری (نمونه موردی: شهر شیراز). دومین همایش ملی گردشگری، سرمایه ملی و چشم انداز.
- رجبی، هادی، (۱۳۹۲). تأثیر شورای اسلامی شهر تهران بر نگرش شهروندان تهرانی نسبت به مشارکت سیاسی. مجله پژوهش و برنامه‌ریزی شهری. سال چهارم. شماره سیزدهم. صص ۱۱۲ - ۹۷.
- رکن‌الدین‌افتخاری، عبدالرضا؛ دینانی، لیلا؛ افتخاری، احسان، (۱۳۹۵). تحلیل محتوایی حقوق شهروندی روستایی در برنامه‌های پنج ساله توسعه اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی جمهوری اسلامی ایران. برنامه‌ریزی و آمایش فضا. دوره بیستم. شماره ۲.
- سعیدنیا، احمد، (۱۳۸۲). مدیریت شهری. جلد ۱۱. تهران. سازمان شهرداری‌های کشور.
- شیعه، اسماعیل، (۱۳۸۳). با شهر و منطقه در ایران. چاپ سوم. تهران. دانشگاه علم و صنعت ایران.
- شاکری، حمید؛ فدایی، علی‌اصغر، (۱۳۹۳). تأملی بر شورای شهر، شهرداری و مراجع حل اختلاف شهری در نظام حقوقی ایران. کنفرانس ملی معماری و منظر شهری پایدار.
- شیخانی، ملیحه، (۱۳۸۲). وضعیت شهروندی و موانع تحقق آن در ایران. رساله دکتری جامعه‌شناسی. تهران. دانشگاه علامه طباطبایی.
- شورای شهر تهران، گزارش عملکرد یکساله شورای شهر تهران، (۱۳۹۴).
- عمید، حسن، (۱۳۸۳). فرهنگ فارسی عمید. انتشارات امیرکبیر. چاپ بیست و نهم.
- علیدوستی، ناصر، (۱۳۸۸). پلیس و آموزش حقوق شهروندی. فصلنامه‌ی مطالعات راهبردی. شماره ۴۴. صص ۷۰ - ۴۷.
- علیخانی، علی‌اکبر، (۱۳۸۴). پاسخگویی در نظام جمهوری اسلامی ایران. فصلنامه پژوهشی دانشگاه امام صادق (ع). شماره ۲۶.
- فالكس، کیت، (۱۳۸۱). شهروندی. ترجمه‌ی محمدتقی دلفروز. انتشارات کویر. تهران.
- قلی‌پور، مستوره؛ خیرالدین، صدف؛ حبیبی، بهناز؛ علایی، پوریا، (۱۳۹۴). ارائه الگویی برای بهبود عملکرد شورای اجتماعی محلات شهر مشهد. همایش ملی معماری و شهرسازی ایرانی - اسلامی. دانشگاه پیام نور استان گیلان. رشت.
- گزارش عملکرد یکساله شورای اسلامی شهر تهران. (۱۳۹۴). دوره چهارم.
- گلدوزیان، ایرج، (۱۳۸۵). حقوق جزای اختصاصی جرائم علیه تمامیت جسمانی و .... تهران. دانشگاه تهران.
- لطیفی، غلامرضا، (۱۳۸۷). مدیریت شهری. انتشارات سازمان شهرداری‌های کشور. تهران.
- لطیفی، حیدر و دیگران، (۱۳۸۸). مدیریت شهری و جایگاه آن در ارتقا حقوق شهروندان. فصلنامه جغرافیای انسانی. سال دوم. شماره اول.
- محسنی، رضاعلی؛ (۱۳۸۹). ابعاد و تحلیل حقوق شهروندی؛ راه‌کارهایی برای تربیت و آموزش حقوق شهروندی. فصلنامه مطالعات سیاسی. سال سوم. شماره ۱۰. ۱۴۴ - ۱۱۷.

معاونت پژوهش‌های سیاسی - حقوقی. (۱۳۹۴). پارلمان و حقوق شهروندی، شیوه‌های نظارت همگانی بر فعالیت نمایندگان. مرکز پژوهش‌های مجلس شورای اسلامی.

نجاتی حسینی، م. (۱۳۸۰). بررسی جایگاه مفهوم شهروندی در قانون شهرداری کشور. انتشارات سازمان شهرداری‌ها. چاپ اول.
هزار جریبی، جعفر؛ امانیان، ابوالفضل، (۱۳۹۰). آگاهی زنان از حقوق شهروندی و عوامل مؤثر بر آن. مطالعات و پژوهش‌های شهری و منطقه‌ای. سال سوم. شماره نهم. صص ۱۸ - ۱.

نوروزی، فیض‌الله؛ گل پرور، منا؛ (۱۳۸۹). بررسی میزان احساس برخورداری زنان از حقوق شهروندی و عوامل مؤثر بر آن. فصلنامه راهبرد. سال بیستم. شماره ۵۹. تابستان. صص ۱۹۰ - ۱۶۷.

نوروزی، مشیت‌اله. (۱۳۹۵). تشکیل دولت محلی گامی به سوی تحقق حقوق شهروندی. نهاد توسعه تهران. ویژه‌نامه شماره پنجم. صص ۲۴ - ۲۶.

Cheema, G. Shabbir, Ward, Sandra E. (1993). Urban management: policies and innovations in developing countries, United Nations University, Program on Population (East-West Center).
Marshal, G.; (1998). Dictionary of Social Development, Westport, Greenwood Press.